

УДК 159.922.4

О. В. Кихтюк

Received October 10, 2013;

Revised October 30, 2013;

Accepted November 22, 2013.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МІЖЕТНІЧНИХ СТОСУНКІВ КРІЗЬ ПРИЗМУ ТОЛЕРАНТНОСТІ

У статті висвітлено головні аспекти міжетнічних стосунків крізь призму сприйняття студентської молоді інших національностей. Здійснено теоретичне й емпіричне вивчення проблеми етнічної толерантності особистості через зміст понять етнічного стереотипу, настанови, упередження, соціальної дистанції, етнічної толерантності, етнічно толерантної особистості. Розглянуто психологічні особливості юнацького віку, визначено основні труднощі успішного становлення та самореалізації молодого людини. Теоретично проаналізовано поняття загальної та етнічної толерантності, соціального й етнічного стереотипу, соціальної перцепції, упередження, соціальних репрезентацій, соціальної дистанції. Обґрунтовано головні психологічні причини виникнення інтолерантності, упереджень щодо інших соціальних груп, зокрема етнічних меншин та національностей. Теоретично й емпірично вивчено, описано рівень соціальної дистанції студентської молоді в процесі міжетнічної взаємодії. У статті відображено отримані показники індексу загальної, соціальної, етнічної толерантності як риси особистості. У студентів виявлено середній рівень толерантності, який може проявлятися толерантними або інтолерантними поведінковими реакціями. Результати дослідження засвідчують, що максимальна соціальна дистанція студентської молоді зумовлена негативними етнічними стереотипами та низьким рівнем властивостей етнічно толерантної особистості. Мінімальна соціальна дистанція обґрунтована достатньою кількістю інформації про певну національність, етнічність, відсутністю негативних етнічних стереотипів, установок.

Ключові слова: соціальна дистанція, соціальна перцепція, соціальна експансивність, соціальний та етнічний стереотип, соціальні репрезентації, толерантність, етнічно толерантна особистість.

Kykhtiuk O. V. Psychological Features of Inter-ethnic Relations From the Perspective of Tolerance. The article highlights the main aspects of inter-ethnic relations through the prism of perception of student youth of other nationalities. The theoretical and empirical study of the problem of the ethnic person's tolerance was carried out through the discourse of the concepts of the ethnic stereotype, attitude, prejudice, social distance, the ethnic tolerance, ethnically tolerant person.

There were considered the psychological peculiarities of the adolescence, determined the main difficulties of the successful formation and self-realization of youth. The concepts of general and ethnic tolerance, social and ethnic stereotypes, social perception, prejudice, social representations, social distance were analyzed. There were substantiated the main psychological causes of the intolerance appearance, prejudices towards the other social groups, in particular, to the ethnic minorities and nationalities, degree of social distance of student youth in the process of the inter-ethnic cooperation. The paper contains the data related to general, social, and ethnic tolerance, mean indices of tolerance among the students which were manifested by tolerant or intolerant behavior reactions. The results of the research show that the maximal social distance of the student youth was caused by negative ethnic stereotypes and insufficiency of ethnically tolerant personality qualities. By contrast, the minimal social distance between young people was caused by a sufficient bulk of information concerning a certain nationality, ethnicity, lack of negative ethnic stereotypes, and attitudes.

Keywords: social distance, social perception, social expansiveness, social and ethnic stereotypes, social representation, tolerance, ethnically tolerant person.

Кихтюк О. В. Психологические особенности межэтнических отношений сквозь призму толерантности. В статье освещены основные аспекты межэтнических отношений сквозь призму восприятия студенческой молодежи других национальностей. Осуществлено теоретическое и эмпирическое изучение проблемы этнической толерантности личности понятий этнического стереотипа, установки, предубеждения, социальной дистанции, этнической толерантности, этнически толерантной личности. Рассмотрены психологические особенности юношеского возраста, определены основные трудности успешного становления и самореализации молодого человека. Теоретически проанализированы понятия общей и этнической толерантности, социального и этнического стереотипа, социальной перцепции, предубеждения, социальных репрезентаций, социальной дистанции. Обоснованы основные психологические причины возникновения интолерантности, предубеждений по отношению к другим социальным группам, в частности этнических меньшинств и национальностей. Теоретически и эмпирически изучен, а также описан уровень социальной дистанции студенческой молодежи в процессе межэтнического взаимодействия. В статье отражены полученные показатели индекса общей, социальной, этнической толерантности как черты личности. В основном у студентов выявлено средний уровень толерантности, который может проявляться толерантными или интолерантными поведенческими реакциями. Результаты исследования свидетельствуют, что максимальная социальная дистанция студенческой молодежи обусловлена негативными этническими стереотипами и низким уровнем свойств этнически толерантной личности. Минимальная социальная дистанция обоснована достаточным количеством информации о данной национальности, этничности, отсутствием негативных этнических стереотипов, установок.

Ключевые слова: социальная дистанция, социальная перцепция, социальная экспансивность, социальный и этнический стереотип, социальные репрезентации, толерантность, этнически толерантная личность.

Постановка наукової проблеми та її значення. Актуалізація проблеми етнічної толерантності молоді особистості зумовлена міграцією населення у Волинській області та Україні загалом. Сучасний стан життя характеризується кризовими та трансформаційними періодами у вищій освітній системі, економічній, політичній сферах нашої держави, що вимагає порушення й актуалізації проблеми толерантної взаємодії і на міжособистісному, і на груповому рівні життя. Інтенсивна мобілізація студентської молоді, обговорення та загострення міжетнічних стосунків, зокрема, міжнародна комунікація, проблеми соціалізації передбачають собою прояв високого рівня етнічно толерантної особистості.

Період студентства є оптимальним часом становлення та росту окремих видів психічної діяльності, зокрема, він характеризується розвитком духовних та моральних якостей особистості. Це є так званий перший чи другий етап юнацтва, визначається як один із найбільш сензитивних вікових періодів. Цьому вікові властива активна індивідуалізація й соціалізація особистості. Юнацькому періоду характерні максимальне самовираження, самореалізація та самоствердження в житті суспільства. Тому саме під час цих вікових трансформацій формується уявлення про себе та оточуючих.

На думку І. Д. Бега, у молодих людей може зникнути кризовий підлітковий негативізм, дратівливість, почуття ворожості, особистість стає більш стійкою до зовнішніх впливів. Проте страх перед майбутнім життєвим шляхом, необхідністю зробити важливий професійний вибір спонукає поверненню дратівливості, ворожості до себе та суспільства. Ці якості можуть стати набутими особистісними характеристиками людини [1]. Тому дуже важливо сформуванню позитивні якості особистості, зокрема в нашому дослідженні загальну толерантність та етнічну як властивості етнічно толерантної особистості.

Згідно з поглядами Л. І. Божович, особистість є певною саморегульованою системою, природним цілим із власною внутрішньою позицією, що здатна не тільки забезпечити гармонійність психічного життя та діяльності, уникнути безпосереднього впливу середовища та пристосуватися до нього, але й змінити, трансформувати його і себе в ньому. На формування особистості впливають і біологічні, і соціальні

чинники, проте не однозначно детермінують розвиток особистості. Афективно-мотиваційна сфера особистості з її потребами визначають основну структуру особистості. Соціальний досвід, який накопичується, будує нові психологічні новоутворення, що визначає діяльність та наступний розвиток людини. Вчена трактує юність як період формування особистості, що визначає майбутнє в дорослому житті, встановлює певний світогляд [2]. В юності підлітки свідомо ставлять собі цілі та шляхи їх досягнення, виникають відносно стійкі погляди на оточуючий світ та призначення себе в ньому. У старшому підлітковому віці відбувається звільнення від ситуативної поведінки до організації своєї поведінки та обставин життя, внаслідок чого утворюється воля, яка об'єднує моральні почуття, звички, потреби та весь світогляд людини. Отже, особистість здатна передбачити, уявити наслідки того чи іншого вчинку, тому вона може перебудувати мотиваційну сферу так, щоб моральні мотиви виявилися вищими за емоційні.

Таким чином, важливо формувати моральні почуття, мотиви, які повинні домінувати та підпорядковувати всі інші в людині. Створювати умови для виховання моральної особистості, у котрої є певна структура мотивів, у якій переважають не егоїстичні, а ті, що підпорядковані один одному, зокрема, пов'язані з інтересами оточуючих людей, колективу, суспільства загалом. У цьому детермінується характеристика особистості в цілому, її поведінка, світобачення, діяльність. Світогляд особистості передбачає систему поглядів на природу, суспільство, інших людей і самого себе, що складається в людини і визначає його лінію поведінки, життєдіяльність.

Тому саме на цьому етапі розвитку студентства постає одне з важливих завдань вдосконалення та акцентуації стійких позитивних якостей людини, формування етнічно толерантної особистості. Для гармонійної побудови міжетнічної взаємодії у період соціалізації та інтеграції сучасного суспільного життя етнічна толерантність є необхідним складником усіх моральних рис молоді людини, умовою успішної самореалізації.

Мета статті – теоретично й емпірично вивчити, встановити рівень соціальної дистанції студентів до іноземців, який показує толерантні та інтолерантні настанови молоді.

Завдання статті полягають у здійсненні теоретичного та емпіричного дослідження загального рівня толерантності особистості; у

визначенні й аналізі соціальної дистанції; в установленні зв'язку з етнічною толерантністю етнічно толерантної особистості.

Вибірку склали 180 студентів гуманітарних спеціальностей Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Отже, респондентами були 43 студенти педагогічного інституту, 45 – факультету психології, 42 – міжнародних відносин, 25 – журналістики, 25 – історичного, віком 18–21 роки, мешканці Волинської, Рівненської, Хмельницької, Львівської області, 80 % – жителі сільської місцевості, 20 % – мешканців міст. За статевою ознакою вибірка складає 95 % осіб жіночої статі, 5 % – чоловічої.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Для вивчення міжетнічних стосунків студентської молоді крізь призму прояву толерантності/інтолерантності ми вирішили емпірично визначити різні сторони толерантної особистості. Щоб досягнути поставленої цілі, була обрана стандартизована методика, експрес-опитувальник «Індекс толерантності» Г. У. Солдатової, який визначає загальний рівень толерантності, тобто позитивну направленість розвитку особистості. Для більш якісного аналізу результатів він поділяється на субшкали: етнічну толерантність, соціальну та як рису особистості [5]. В опитувальнику містяться запитання та твердження, що відображають і загальне ставлення до навколишнього світу та людей, і соціальні установки в різних сферах взаємодії, де може проявитися толерантність/інтолерантність особистості. Загальна толерантність людини ґрунтується на повазі до іншої особистості, її прав та свобод, бажанні бути іншим і мати власний світогляд та життєтворення. Міжетнічна толерантність визначається як характеристика особистості чи соціальної групи, яка базується на повазі до іншої етнічної групи чи національності, до відмінних етнічних ідей, традицій, звичаїв, вірувань, норм поведінки. Ми визначаємо етнічно толерантну особистість як сукупність пізнавальних, емоційних і мотиваційних властивостей, що формується та розвивається у сприятливому соціальному середовищі й забезпечує толерантне ставлення, толерантну міжособистісну та комунікативну взаємодію з представниками інших етнічних груп.

Причинами виникнення упереджень, інтолерантності є суб'єктивні когнітивні утворення – стереотипи, настанови (установки, синонім атитюди), переконання, соціальні репрезентації. На думку І. В. Яки-

мової, соціальні репрезентації – це «когнітивні системи із власною логікою та мовою», у них висвітлені і «не просто подані думки, образ чи установка у ставленні до якогось об'єкта, але й відображена теорія чи навіть галузь знання в особливому її розумінні – як спосіб ідентифікації та організації реальності» [7, с. 79]. Згідно з теорією авторитаризму Т. Адорно, існування упереджень до будь-якої соціальної групи, етносу, нації передбачає негативні настанови та атитюди до інших спільнот у суспільстві [3; 9].

Як відомо, соціальними стереотипами постає схематизована модель, програма поведінки, спрощений образ будь-якого явища, що фіксує лише несуттєві риси і виникає, як правило, через відсутність інформації про те, що сприймається. Етнічний стереотип характеризується спрощеним емоційно забарвленим стійким образом будь-якої групи чи спільноти, завдяки якому він поширюється на всіх представників етносу, виступає типовою властивістю, схематизованою програмою поведінки цього об'єкту [3; 6; 7]. Етнічний стереотип містить у собі суб'єктивну модель уявлень та суджень, які відображають позитивний та негативний досвід психологічної взаємодії міжособистісних відносин. Для емпіричного вивчення етнічних стереотипів був використаний «Діагностичний тест відносин» Г. У. Солдатової [3]. Ця психологічна методика характеризує емоційно-оціночний компонент соціального стереотипу. Вона показує те, що позитивні якості приписані власній групі, можуть інтерпретуватись як негативні в чужій (наприклад, «ми дипломатичні», а вони сприймаються як «лицемірні»).

Метод соціальної дистанції американського соціолога Еморі Богардуса був розроблений у 1920-х роках [5; 11]. Він діагностує ступінь близькості та відчуженості між двома соціальними групами людей. За допомогою цієї методики можна дослідити й оцінити рівень соціального прийняття людьми один одного, тому її часто називають шкалою соціального прийняття. Вона вимірює дистанцію, пов'язану з етнічною, расовою, чи національною належністю, віком, статтю, професією, релігією, дистанцією між дітьми та батьками. Такий метод застосовується для виміру рівня психологічної близькості людей, котра сприяє їх легкій взаємодії. Максимальний рівень соціальної дистанції вказує на те, що людина чи етнос тримається відокремлено, автономно. Культурні норми спілкування, ввічливість, етикет дають

змогу приховувати свою особистість, властиву оригінальність і культуру, вони зумовлюють формальність та символічність міжособистісних комунікацій. Показник мінімальної соціальної дистанції сприяє конкретизації уявлень про інших людей, оскільки коли люди добре знайомі, цікавляться один одним, національною культурою, вони залучені до взаємодії, тому кожний приймає до уваги індивідуальність та оригінальність один одного. Величину соціальної дистанції виражає номер твердження по шкалі (1 – мінімальна, 7 – максимальна). Соціальна дистанція респондентів щодо інших груп вираховується як середнє арифметичне індивідуальних відповідей. Шкала соціальної дистанції надає можливість визначити два основних показники, кожний з яких має два варіанти, що оцінюють можливу й реальну соціальну дистанцію. Першим показником виступає соціальне сприйняття – відображає стремління, намір до взаємодії, інтеграції та асиміляції з іншим етносом.

На думку В. Г. Крисько, соціальна перцепція (синонім – соціальне сприйняття) – складний процес, який полягає у сприйманні зовнішніх ознак інших людей, зіставленні отриманих результатів із їх дійсними особистісними характеристиками, інтерпретації та прогнозуванні можливих вчинків і поведінки. Учений виділяє чотири головних функції соціальної перцепції: пізнання себе, що є основою, для оцінки інших людей; пізнання партнерів по взаємодії, які надають можливість зорієнтуватись у соціальному оточенні; установлення емоційних контактів; формування готовності до спільної діяльності на ґрунті взаєморозуміння [3].

Другий показник – соціальна експансивність – відображає прояв та направленість соціальних почуттів представників одного етносу щодо іншого. Мінімальна соціальна дистанція вказує на силу прояву позитивних почуттів людей один до одного та можливу близьку міжособистісну взаємодію. Таким чином, вивчення міжетнічного спілкування за допомогою шкали соціальної дистанції надає можливість визначити ступінь вираження етнічних почуттів, зокрема толерантності в людській взаємодії. Е. Богардус сформулював список із семи тверджень, які відображають різний ступінь соціальної дистанції [5; 11]. При використанні цього методу респонденти повинні були відмітити судження, яке відповідало б їхньому рівню допустимої

близькості із членами заданої групи, у нашому дослідженні етнічної та національної спільноти.

У 1940-х роках Е. Хартлі досліджував установки студентів коледжу щодо 32 національностей та рас. Використовуючи шкалу Богардуса, він додав до списку реально існуючих етнічних груп кілька вигаданих, цей прийом у літературі отримав назву «метод Хартлі». Він виявив, що студенти, котрі мали упередження проти реальних етнічних груп, до вигаданих теж віднеслися насторожено. Група досліджуваних, котрі мали інтолерантні настанови у ставленні до багатьох реальних соціальних груп, про вигадані говорила, що вони про них нічого не знають, але тим не менше вигнали б їх зі своєї країни. Толерантні опитувані на задані запитання відповідали протилежно, приблизно так: «Я про них нічого не знаю, тому не маю до них упереджень» (Хартлі, 1946) [3]. Ми вирішили застосувати «метод Хартлі» у нашому дослідженні, щоб перевірити його правдивість, намагаючись з'ясувати, яким чином змінилися настанови сучасних студентів вищих навчальних закладів у період глобалізації суспільства, поширення використання Інтернету, телебачення. Ми додали до шкали Богардуса кілька етнічних та національних спільнот, використовуючи національні меншини, представлені у Волинській області й Україні загалом, зокрема татарів, білорусів, росіян, грузинів, вірменів, поляків, молдаванів, євреїв та етнічну групу караїмів. Представники останньої спільноти мешкали на території нашої області, що засвідчують історичні джерела та назва однойменної вулиці в Луцьку – Караїмської, проте під час бесіди з респондентами ця етнічна група була для них невідома, тому виступає як вигадана. Наш список склав 34 назви груп національностей та етнічних меншин. Студенти повинні були визначити єдине можливе та прийнятне твердження до запропонованого списку груп. Отже, їм потрібно було продовжити чи завершити таку фразу: «Для мене особисто можливо і бажано прийняти представника даної групи...» як 1) близького родича (наприклад, партнера зі шлюбу); 2) особистого друга, колегу; 3) сусіда по будинку, вулиці; 4) колегу по роботі; 5) громадянина моєї держави; 6) гостя (туриста) у моїй країні; 7) я не хотів би бачити представника цієї національності (етнічної спільноти) в моїй державі.

Слід зазначити, що в соціальній психології група визначається як відносно стійка сукупність людей, пов'язаних системою відносин,

регульованих загальними цінностями та нормами. Групова оцінка особистості – соціально-психологічний метод, що ґрунтується на оцінці різнобічних якостей та поведінці конкретних людей, котрі достатньо близько знають один одного.

Спершу ми отримали результати дослідження за методикою Г. У. Солдатової, котрі в загальному свідчать, що 98 % респондентів мають середній індекс загальної толерантності. Такий результат характерний для осіб, у яких поєднуються толерантні та інтолерантні якості. Відповідно до соціальних ситуацій, такі люди можуть поводити себе терпимо (толерантно), а в інших проявляти нетерпимість (інтолерантність). 2 % опитуваних студентів мають високий рівень толерантності. Проте це може засвідчувати байдужість, психологічний інфантилізм, який проявляється в розмиванні «кордонів толерантності» чи через високий рівень соціальної бажаності, прийняття. Для здійснення більш якісного аналізу результатів дослідження підраховано субшкали: етнічну толерантність, соціальну толерантність та толерантність як рису особистості. Розподіл досліджуваних студентів відповідно до рівнів толерантності: 4 % опитаних виявляють низький рівень толерантності у взаємодії з представниками інших етнічних груп. Загалом аналіз результатів свідчить про середній рівень толерантності: 91 % – етнічна, 99 % – соціальна, 96 % – як риса особистості. Малий відсоток високого рівня прояву толерантності свідчить про розмивання кордонів толерантності.

Для виміру соціальної дистанції, студентам була запропонована шкала Богардуса. Таким чином, ми намагалися з'ясувати не формальну декларовану етнічну толерантність, а її прояв в особистих стосунках. Отриманий аналіз результатів із цього методу засвідчує, що мінімальна соціальна дистанція та прийняття представника певної національності чи етнічної меншини як близького родича, зокрема партнера зі шлюбу, відноситься до англійців, іспанців, французів, канадців, німців, ірландців, усього 20 % опитаних. Своїм особистим другом, товаришем респонденти бачать представників польської, чеської, німецької, англійської, білоруської, молдавської національності – 20 %. Як колег по роботі, службі, виконанні певних завдань найбільше хотіли б бачити представників шведської, норвежської, італійської, голландської, німецької національностей, фактично це є середня соціальна дистанція, 40 % респондентів. Цікавим є той факт, що можливим громадянином нашої країни студенти вбачають пред-

ставників японської національності, афроамериканців, поляків, 10 % досліджуваних. Лише туристом та гостем у нашій державі хочуть бачити росіян, китайців, корейців, індійців, вірменів, грузинів, таджиків, проявляється зростання соціальної дистанції, 40 % опитуваних. Також 50 % респондентів із загальним рівнем толерантності не бажала бачити із вище перерахованих національностей зовсім у своїй країні. До цієї групи відносимо так звану вигадану етнічну меншину караїмів. Таким чином, метод Хартлі отримав підтвердження, оскільки під час бесіди виявлено, що опитувані не володіють достатньою кількістю інформації про ці національні меншини, етнічні групи. 80 % респондентів мали негативний особистий досвід спілкування з представниками певної національності, тому і не бажують бачити їх у своїй країні. Результати кореляційного аналізу показників етнічної толерантності й соціальної дистанції свідчать про наявність значущого позитивного зв'язку ($r=0,24, p<0,01$). Водночас є негативний кореляційний зв'язок між етнічною толерантністю й етнічним стереотипом, та позитивний значущий зв'язок між показниками етнічного стереотипу й соціальної дистанції ($r= -0,19, p<0,05$), зокрема соціальною перцепцією.

Отже, результати проведеного дослідження дають змогу зробити такі **висновки**. Рівень соціальної дистанції до певної національності чи етнічної групи взаємопов'язаний із рівнем етнічної толерантності особистості. Мінімальна соціальна дистанція свідчить про низький прояв інтолерантності, упереджень до заданих етнічних груп. Максимальний показник соціальної дистанції відображає неприйняття та несприймання національностей та етнічних груп, існування негативних етнічних стереотипів, упереджень відчуття соціальної загрози прояв інтолерантності до них, тобто саме до цих соціальних груп. Отже, для побудови гармонійних міжетнічних стосунків студентської молоді слід сформувати властивості етнічно толерантної особистості, проводити освітні, навчально-інформаційні заняття, тренінги про етнічні особливості народів, їх культуру, звичаї. Визначений показник толерантності опитаних студентів зумовлює необхідність застосування та розробки психологічних технологій, тренінгів для розвитку й формування етнічно толерантної особистості. Перспективним убачаємо подальше вивчення та дослідження етнічних стереотипів, етнічної толерантності студентської молоді після проведення відповідного психологічного навчання.

Література

1. Бех І. Д. Виховання особистості: сходження до духовності : наук. вид. / Іван Дмитрович Бех. – К. : Либідь, 2006. – 272 с.
Bekh I. D. Vyhovannya osobystosti: skhodzhennya do duhovnosti : nauk. vyd. [Parenting Personality: ascent to spiritual] / I. Bekh. – K. : Lybid, 2006. – 272 p.
2. Божович Л. И. Психическое развитие школьника и его воспитание / Л. И. Божович, Л. С. Славина. – М. : Знание, 1979. – 96 с.
Bozhovych L. I. Psihicheskoe razvitie shkolnika i ego vospitanie [Psychic Development and schoolchild upbringing] / L. I. Bozhovych, L. S. Slavina. – Moscow : Znanue, 1979 – 96 p.
3. Крысько В. Г. Социальная психология / Владимир Гаврилович Крысько. – СПб. : Питер, 2007. – 432 с.
Krys'ko V. G. Sotcyalnaya psyhologiya [Social Psychology] / V. G. Krys'ko. – SPb. : Piter, 2007. – 432 p.
4. Солдатова Г. У. Психологические механизмы ксенофобии / Г. У. Солдатова // Психол. журн. – 2006. – № 6. – С. 5–17.
Soldatova G. U. Psihologicheskie mehanizmy ksenofobii [Psychological mechanisms of xenophobia] / G. U. Soldatova // Psihologicheskiy zhurnal. – 2006. – № 6. – P. 5–17.
5. Солдатова Г. У. Психодиагностика толерантности личности / Г. У. Солдатова, Л. А. Шайгерова. – М. : Смысл, 2008. – 172 с.
Soldatova G. U. Psihodiagnostica tolerantnosti lichnosti [Psychodiagnostics Tolerance of the person] / G. U. Soldatova. – Moscow : Smysl, 2008. – 172 p.
6. Социальная психология / под ред. С. Московичи ; [пер. с фр. Т. Смолянская]. – СПб. : Питер, 2007. – 592 с. : ил. – (Мастера психологии).
Sotcyalnaya psyhologiya [Social Psychology] / pod. red. S. Moscovichi. – SPb. : Piter, 2007. – 592 p.
7. Социология межэтнической толерантности / отв. ред. М. Дробижева. – М. : Изд-во Ин-та социологии РАН, 2003. – 222 с.
Sotsyologiya mezetnicheskoi tolerantnosti [Sociology of interethnic tolerance] / otv. red. M. Drobyzheva. – M. : Izd-vo Institut sotsiologii RAN, 2003. – 222 p.
8. Якимова У. В. Теория социальных представлений в социальной психологии: дискуссии 80-х – 90-х годов : науч.-аналит. обзор / Е. В. Якимова. – М. : ИНИОН, 1996. – 115 с.
Yakimova E. V. Teoriya sotsyalnyh predstavleniy v sotsyalnoy psihologii: diskussii 80–90h godov : nauch.-analit. obzor [Theory of Social representations in Social psychology: discussions 80–90th. Science review] / E. V. Yakimova. – M. : INION, 1996. – 115 p.
9. Adorno T. The Authoritarian Personality / T. Adorno, E. Frenkel-Brunswik, D. J. Levinson, R. N. Sanford. – New York : Harper and Row, 1950. – 990 p.
10. Aboud F. E. Children and prejudice / F. E. Aboud. – Oxford : Blackwell Publishers, Ltd. – 1994. – 149 p.

11. Bogardus E. S. Social Distance in the City / E. S. Bogardus // Proceedings and Publications of the American Sociological Society. – 20, 1926. – P. 40–46.
- Budner S. Intolerance of ambiguity as a personality variable / S. Budner // Journal Personality. – 1982. – Vol. 30. – P. 29–50.